

XALIQ SAZ ÁSPABLARINIŇ RAWAJLANIW TARIYXI

Usenova Azima Bazarbaevna

Muratbaev Islam Alisherovich

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti oqıtıwshıları

Dúniyada milliy hám jáhán kórkem óneriniń dúrdana qurallarında oqıwshı-jaslardı oqıtıwda milliy Ózbek xalıq saz áspablarında jeke hám jámáát bolıp atqarıwdıń kreativ kompotentligi metodları, kórkem-estetikańın rawajlandırıwǵa baylanıslı bir qatar ilmiy izleniwler alıp barılmaqta.

Gilt sózler: Milliy muzıka, saz-áspablar, folklor, tariyx, Kadrlar tayorlashding milliy dasturi.

Búgingi kúnde jáhanda tálim sistemasın rawajlandırıwdıń metodologik tiykarı retinde muzıka kórkem óneriniń rawajlanıw máselesi, tálim-tárbiya salasında qolǵa kiritilgen tabıslar hám óz sheshimin kútiwshi mashqalalardı izertlew ústin turatuǵın áhmiyetke iye bolıp atır. Jáhán muzıka miyraslarınń úlken ǵáziynesi esaplangan Shashmaqomniń YuNESKO tárepinen “Jáhán mádeniyatınıń bahasız eń jaqsı ǵáziynesi” dep tán alınıwı úlken tariyxıy waqıya. Átababalarımızdan qalǵan saz áspab hám muzıkalıq miyraslardı tek ǵana saqlap-álpeshlew, bálki kelesi áwladlarǵa jetkizip beriw de tariyxıy wazıypamız bolıp tabıladı. Bul waqıtları ózbek xalıq saz áspablarında jeke hám jámáát bolıp atqarıwdıń kreativ kompotentligi metodların kórkem óneri imkaniyatlarınan paydalanıw áhmiyetli sanaladı. Dúniyada milliy hám jáhán kórkem óneriniń dúrdana qurallarında oqıwshı-jaslardı oqıtıwda milliy Ózbek xalıq saz áspablarında jeke hám jámáát bolıp atqarıwdıń kreativ kompotentligi metodları, kórkem-estetik ańın rawajlandırıwǵa baylanıslı bir qatar ilmiy izleniwler alıp barılmaqta. Qaraqalpaq milliy muzıka duwtar saz áspabların oqıwshılardı oqıtıwdı rawajlandırıwdıń pedagogikalıq mexanizimlerin islep shıǵıw áhmiyetli másele bolıp tabıladı.

Saz áspablar kompleksli muzıkalıq ilimiy izertlew obektleri ishinde eń quramalılarınan biri bolıp tabıladı. Sebebi «Ses sawlelendiriwshi qural, muzıkalıq kórkem óner quralı bolıwı menen birge, áyne waqıtta materiallıq mádeniy jemisi bolıp esaplanadı. Onıń dúzilisi, materiyalları, sazlanıwı, texnikalıq-atqarıwshılıq hám muzıkalıq sesler uyǵınlıq múmkinshilikleri jıynaǵan halda málim bir xalıq muzıkalıq ózine tán qásiyetlerin hám de materiallıq mádeniyatı tábiyaatın, ilimiy hám ámeliy bilimleriniń arnawlı bir dárejesi, tariyxıy dástúrleri, kórkem óner dúnyaǵa kóz qaras qıyallarınıń ózine tán ayrıqsha qırların sawlelendiredi»

Shıǵıstıń muzıkalıq saz asbap, sazları - eń áyyemgi, ózine tán hám janlı kórkem óner bolıp tabıladı. Bizge shekem jetip kelgen áyyemgi suwretler, arxeologik tabılǵan saz asbap sazlarınń karakteristikaları olardıń áyyem - áyyemnen berli ámeldegi ekenligi, sawlelendiriwshi bolıp qalmay, muzıkalıq saz áspablardıń ata bablarmız arasında, ázelden dástúrde bolǵanlıǵı maǵlıwmatlar beredi. Áne sonday asbap sazlarınan biri - duwtar xalqtıń muzıkalıq mádeniyatı menen tariyxan bekkem baylanıslı kórkem óner belgisi bolıp tabıladı. Duwtar jónindegi dáslepki maǵlıwmatlardı , biz Ullı adamlar ismi menen qosıp ayıtılatuǵın sózler M.Zaynulobidin al - Xusaynıń Alisher Novaiyǵa arnalǵan «Muzıkalıq ılım hám ámeliyat Qonunı» qollanbasında ushıratamız. XV ásirde ekinshi yarımında jaratılǵan bul qollanbada, sol zamanda kvarta

interval aralığında sazlanıwshı, on bir perdege iye bolğan duwtar harakterlenedi. Perdeler arab álippesi háripleri menen belgilengen bolıp, dástúriy muzikalıq sesler uyǵınlıǵın jaratıw normalarına tiykarlanǵan halda perdelerdiń házirgi zamanagóylestirilgen perde atları hám belgilerinen túpten pariқ qıladı. Duwtar hám duwtar áspabları haqqında maǵlıwmatlar beretuǵın taǵı bir derek Al-Xusayniy qollanbasman eki júz jıl keyin jazılǵan «Qollanba muzikalıq» shıǵarması bolıp, onıń avtorı ataqlı qurandı yaddan biletuǵın adam kompozitor hám chańshı - sazende Darvish Ali bin, Mırza Ali bin, Xoja - Mahmud Marvarit bolıp tabıladı. Darvish Alidiń shıǵarması eki bólimnen, yaǵnıy teoriyalıq hám tariyxıy bólimlerden ibarat. Birinshi bólimde tiykarınan muzikalıq sesler baylanıslardıń jaratılıwı, olardıń insan ruwxıylıǵına tásir etiwine itibar beriledi, sesler uyǵınlıǵı perdeler hám usıllardıń ornı haqqında pikirler bayan etiledi, muzikalıq sazlardıń túrleri táreyplenedi. Qollanbanıń ekinshi bóliminde XV hám XVI ásirlerdegi ataqlı sazendeler haqqındaǵı maǵlıwmatlar keltiriledi.

Sonı atap ótiw kerek, Darvish Ali miynetiniń birinshi bóliminde shıǵıs izertlewshilerdińde dóretpeleri ushraytuǵın maǵlıwmatlardan paydalanǵan. Qollanbanıń ekinshi bóliminde avtor Yusuf Mavdudiy hám de Mahmud Shaxobiy (Shexoniy) lardıń duwtar shertiw kórkem óner uqıb sırların hár tárepleme bahalap bergen. Aradan II ásir ótkennen keyin yaǵnıy ótken ásirdeń aqırı hám asrimizdiń baslarında Turkistanǵa kelgen qatar sayaxatshılar hám diplomat (elshi)lerdiń pikirleri hám jazıwlarında duwtar haqqında bildirilgen ayırım pikirlerin ushıratamız. Sonı atap ótiw kerek, usı maǵlıwmatlar tásirleniwlerden ibarat bolıp, olarda máselege arnawlı hám hár tárepleme jantasıw sezilmeydi. Ótken ásirde duwtar saz áspab ónerine kóbirek itibar bergen, sol waqıtlarda duwtar atqarıwshılıǵı qosıqlar hám namalardı jazıp alǵan dáslepki evropalıq muzikataniwshı, áskeriy orkestr dirijyori hám skripkachi Avgust Eyxgorn bolıp Eyxgorn jazıp alǵan kóplegen dóretpeler arasında duwtar menen birge ayılǵan qosıqlar hám saz asbap shıǵarması atqarıwında bir neshe namalardı ushıratamız.

Oraylıq Aziyadaǵı basqa xalıqlardıń muzikalıq tariyxı, asbaplardıń ózine tán akustikalıq, muzikalıq - texnikalıq tárepleri, sazlanıwı hám de ses qatarları hám applikaturası Eyxgorn itibarın ózine tartadı.

Duwtar atqarıwshılıǵındaǵı namalardı jazıp alıw processindegi jol qoyılǵan ayırım qáteler hám anıq emesligine qaramay, Eyxgorining bul tarawdaǵı iskerligi qımbatqa iye esaplanadı. XX ásir birinshi shereginde ózbek muzıka kórkem óneriniń ilimiy - stilistik hám milliy táreplerin birinshilerden bolıp izertlew islegen alım Abdurauf Fitrat edi. «Ózbek klassik muzıkası hám onıń tariyxı» kitabınıń duwtarǵa arnalǵan bóleginde, A.Fitrat onıń strukturalıq bólimleri, perde sisteması hám de muzikalıq ámeliyatındaǵı wazıypası haqqında qızıqlı maǵlıwmatlar bergen.

Atap aytqanda, «Shashmaqomnıń bólimlerin, shertiw múmkin»-dep jazadı. A.Fitrat «Duwtardıń tiyegi júdá tómen bolǵanı ushın kóp duwtarshılarımız shertken waqıtta qolın qaqpacaqqa teygizip duwtar sestiniń jaqsı shıǵarmaydı. Bul sol waqıtları duwtarshı Samarqandlıq Hoji Abdulaziz sazende qolın taxtaǵa urmay shertkeni ushın onıń duwtarı háwes penen tınlanǵan» -dep atqarıw haqqında pikir júrgizedi. Bunnan tısqari Mulla Bekchon balası Muhammad Yusuf Komalzoda óziniń «Xorezm muzıka tariyxchasi» atlı kitabında da duwtar aspabı haqqında hár tárepleme toqtaladı. 1919-jılda shólkemlestirilgen xalıq konservatoriyası qasında dóretywshilik jámááti dúziledi. Onıń wazıypası Orta Aziya xalıqlarınıń dástúriy nama hám qosıqların toplaw hám de úyreniwden ibarat edi. Usı múnásebet penen etnik tárepten ózine tán ayrıqshalıqlarǵa iye rayonlarǵa ekspediciya shólkemlestiriletuǵın edi. Mısalı, kompozitor hám xalıq muzikalıq

dóretiwshilik úlgilerin jynawshı V.A.Uspenskiy basshılıǵında Turkmenstanǵa shólekemlestirilgen ekspediciya waqtında 350 ge jaqın xalıq muzikalıq dóretpeleri túrli atqarıwshılardan jazıp alındı.

Bul nama hám qosıqlardıń kópshiligi túrkmen duwtarında saz asbabı atqarılgan atap ótedi. V.A.Uspenskiy ózbek hám turkmen xalıqlarınıń milliy muzikalıq kórkem ónerin qunt penen hár tárepleme úyrengenligi sebepli óziniń orkestr hám de kamer dóretpelerin sol bay ǵáziyneden nátiyjeli paydalanadı. Ol jaratqan «Oydek twlibdur»- ózbek lirik qosıq, «Turkmentshe kaprichio» hám basqaları duwtar asbabı sazı arqalı sesler uyǵınlıǵılardan ónimli paydalanılǵan halda dóretiwshilik dóretpeler bolıp tabıladı. 1928 jılı Samarqandda shólkemlestirilgen muzika hám xoreografiya institutı qánigeleri de xalıq saz ásbapların úyreniw salasında ádewir islerdi atqardı. Institut direktorı, xalıq muzikalıq dóretiwshiligin úyreniw boyınsha qánige N. N.Mironov basshılıǵında alıp barılǵan nátiyjeli izertlewler nátiyjesinde «Ózbek xalqınıń muzıkası» (Samarqand 1929 -jıl), «Fergana, Buxara hám Xiyua qosıqları» (Tashkent. 1931-jıl), «Ózbek hám basqa Shıǵıs xalıqlarınıń muzika mádeniyatı obzori» (Samarqand 1931-jıl) sıyaqlı kózge kórinetuǵın dóretpeler jaratıldı. Olarda xalıq saz ásbaplarınıń túrleri, duwtardıń atqarıwshılıq múmkinshilikleri haqqında ádewir maǵlıwmatlar keltirilgen. Avtorlardıń diqqat orayında dástúrler, úlken xalıq seyllerinde qollanılatuǵın asbaplarǵa tiykarǵı itibar qaralıp, kóbinese jekke asbap duwtardıń atqarıw múmkinshilikleri basqa jónelislerde úyrenilgen. V.A.Uspenskiy hám N.N.Mironov penen bir qatarda duwtar atqarıwshılıǵınıń ózine tán ózine tartatuǵının ashıp beriwde belgili alım, folklor tanıwshı E.E.Romanovskayanıń xızmetide ayırıqsha tán alınıw kerek. Onıń izertlew hám jıyınlarında ózbek muzikaları hár tárepleme tariyplenip, nama hám qosıqlardıń forması, usılları hám perde dúzilisleri analiz etiledi.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Jabborov A.X., Begmatov S.M., Azamov M.R. Uzbek muzika tariyxı. Toshkent. 2018.
2. Ibrohimov R.Yu. Ózbekxalıq muzika ijodi. 1-qisim.Toplam. T., 1994.
3. Yunusov R.Yu. Ózbekxalıq muzika ijodi. 2-qisim.Toplam. T., 2000.
4. Rajabov I. Maqomlar. T., 2006.
5. Ózbekiston xalqlari tarixi. 1-jild. T., 1993.
6. Oripov Z. Sharq musiqiy manbashunosligi. (X-XI asrlar). T., 2008.

Internet saytları

1. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_music/7749/Uzbekskaya
2. <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/121>
3. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8099832>
4. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8418032>.